

XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИДА ХИВА ХОНЛИГИ БОЗОРЛАРИДА СОЛИҚ ВА ЙИГИМЛАР

Азиза Абдухалилова

Ўқитувчи

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Аннотация. *Ўрта асрлар Ўрта Осиё хонликларида бозорлар шаҳар ва унинг аҳолисининг ижтимоий ҳаётининг муҳим қисми бўлган. Маҳаллий аҳолининг бутун иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаёти бозор атрофида шаклланган. Шу нуқтаи назардан хонлик бозорлари ва уларда олинган солиқларни ўрганиш долзарб масалалардан саналади. Ушбу мақола Хива хонлиги шаҳар бозорларидаги фаолият олиб борган шахслардан олинган солиқ, тўлов ва турли йигимлар тадқиқига бағишланган.*

Калит сўзлар. *Хива, бозор, солиқ, божмон, тўлов, тағижой, даллол ҳақи, тарозу ҳақи, муанат пули, дўкон пули.*

НАЛОГИ И СБОРЫ НА РЫНКАХ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА С КОНЦА XIX ВЕКА ПО НАЧАЛО XX ВЕКА

Азиза Абдухалилова

Преподаватель

Ташкентский государственный университет востоковедения

Аннотация. *В средневековых среднеазиатских ханствах рынки были важной частью общественной жизни города и его жителей. Вся экономическая, социальная и культурная жизнь местного населения формируется вокруг рынка. С этой точки зрения изучение рынков ханства и поступающих на них налогов считается актуальным вопросом. Данная*

статья посвящена изучению налогов, сборов и различных комиссий, получаемых от физических лиц, которые осуществляли деятельность на городских рынках Хивинского ханства.

Ключевые слова. *Хива, рынок, налог, бажман, сбор, тагиджой, даллол пули, тарозу хаки, муанат пули, дукон пули.*

TAXES AND FEES IN THE KHIVA KHANATE'S MARKETS FROM THE END OF THE 19TH – CENTURY TO THE START OF THE 20TH

Aziza Abdukhalilova

Teacher

Tashkent State University of Oriental Studies

Annotation. *In medieval Central Asian khanates, bazaars were an important part of the city's social life and its inhabitants. The local population's entire economic, social, and cultural life is formed around the bazaar. From this point of view, the study of the khanate's bazaars and the taxes coming to them is considered an urgent issue. This article is devoted to the study of taxes, fees, and various commissions received from individuals who carried out activities in the urban bazaars of the Khiva Khanate.*

Keywords. *Khiva, market, tax, bazhman, collection, tagidjoy, dallol puli, tarazu khaki, manat puli, dukon puli.*

КИРИШ.

XIX аср охири – XX аср бошларида Хива хонлигининг турли шаҳарларида 34 та давлатга тегишли бозорлар фаолият юритган. Бозорларнинг катта-кичиклигига кўра 50 тадан 400 тагача дўконлар мавжуд бўлган. Ушбу дўконларда савдо қилувчи шахслар даромадларидан ва фойдаланган хизматлар учун давлат хазинасига солиқ тўлаганлар.

XIX asrning 70 yillari Xivada savdo munosabatlari juda rivojlangan davrda Yangi Urganch bazorlarida 400 ta, Xiva bazorida 300 ta d’kon b’lganligini tarixiy hujjatlar bilan dalillanadi. Xonlik bazorlari mahsulot nomlari bilan atalib ixtisoslashtirilgan. Jumladan, galla bozori, pilla bozori, baqqol bozori, guruch bozori va boshqalar mavjud b’lgan¹.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ.

Мазкур бозорларда тижорат қилган фуқаролардан давлат фойдасига турли тўловлар ундирилган. Хива хонлиги бозорларида савдо ва хунармандлардан олинган солиқлар умумий – *закоти бозорно* деб номи билан юритилган.

Закоти бозорно тағижойи ҳақи, даллол ҳақ закоти, тарозу пулидан иборат б’лган. Мазкурлар хусусиятига кўра, мажбурий давлат солиқлари эмас, балки маълум хизмат учун тўлов эканлигини инобатга олиб, давлат йиғимлари каторига киритиш мақсадга мувофиқ.

Тағижой деб аталувчи тўлов хонлик бозорларида савдо қилган жойи учун бериладиган ҳақ ҳисобланган. Унинг миқдори косиб – хунарманднинг касби, машғулот ва бошқа омиллар билан боғлиқ равишда турлича б’лган. XX аср бошлари рус манбаларида ва мустақиллик даври тадқиқотларида тағижой миқдори бозордаги д’кондорлардан йилига бир тилло, ўз д’конига эга бўлмаса 0.5 шохи, хунармандларнинг д’кон устахонасидан бир йилга бир пухта тилло “тағижой” олинганлигини қайд этилади².

МУҲОКАМА.

1872 йилга оид “*Дафтари тағижойи бозорно*”да 12600 тилло закоти бозорно олинганлиги қайд этилган. Бозор тўловларига доир яна бир ҳужжат – “*Тағижойи дафтари Хивақ*” деб номланган санок дафтарида Хива бозоридаги

¹ Содиков А. Россия и Хива во II половине и XIX в начале XX в дис.на с.у.с.док.ис.наук. – Москва, 1965. – С.305

² Тўраева С. XVIII аср иккинчи ярми ва XIX аср 70-йилларида Хива хонлиги хунармандчилиги тарихи. Тарих фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2012. –Б.146

хунармандлар, савдогарларнинг номма-ном тўлиқ рўйхатлари ва тўлайдиган тағижой миқдори келтирилган³. Хужжат якунида хунарманд-савдогарлар жами уч юз саксон саккиз тилло *тағижой* тўлаган. Шунингдек, Хивада бир турдаги маҳсулотлар сотиладиган ихтисослашган бозорлар— кунжут, ғлла, пилла, гуруч ва тамаки бозорларидан 812 тилло тағижойи олинган⁴. Тағижойи тўлови бозор божмонлари томонидан йиғилган.

Шунингдек, хонликда 11 та хусусий бозорлар ҳам бўлган, у ерда тағижой қасб бирлашмалари оқсоқоли томонидан йиғилган ва божбонларга топширилган. Бу бозорларда тағижойи билан бир қаторда даллол ҳақи закоти ҳам йиғилган. Қуйидаги хужжат матни унинг миқдори ва шаҳарлар кесимида ўзгариши аниқ кўрсатилган⁵.

Хонлик бозорларида сотувчи ва харидор ўртасидаги воситачилик қилганлиги учун даллол ҳақи тўлови олинган. Даллол ҳақи тўлови закоти бозор таркибига кирувчи тўлов сифатида улгуржи савдо қилаётган шахслардан ҳар 20 тиллодан 1 танга миқдорида олинган⁶. Одатда бир йилда бундай тўловдан хонлик хазинасига ўн минг тиллога яқин тушум бўлган.

XX асрда хонликда бошланган ислохотчилик хонлик бозорларидаги солиқларнинг миқдори, тартибига ҳам ўзгартиришлар олиб келди. Асфандиёрхоннинг муборакномасида бозорлардаги солиқлар тартибга солинишига алоҳида урғу берилади.

1910 йилги Исломхўжа ислохот дастурида “*Бозор муанати тўғрисида*” деб аталган 4-бобида Хива бозорларида икки ҳолатда солиқ олининиши: мол сотганлиги ёки устачилик қилгани учун муанат олишни кўзда тутарди. Улардан биринчиси, бозорларда сотиш учун олиб чиқилган чорва эгаси ярим тангадан 3 тангагача, яъни 10 тийиндан 60 тийингача солиқ тўлаши

³ ЎзР МА И. 125-фонд, 2-рўйхат, 422- йиғма жилд, 1-варақ.

⁴ ЎзР МА И. 125-фонд, 2-рўйхат, 422- йиғма жилд, 5-варақ.

⁵ Ниязматов М. Поиск консенсуса. Российско-хивинские геополитические отношения в XVI – начале XX в. – СПб., 2010. – 159 с.

⁶ Кун А. Заметки о подьятах в Хивинском ханстве // Туркестанские ведомости– 1873. №32;– С.125

лозим бўлган. Солиқ миқдори чорва туридан келиб чиққан ҳолда белгиланган. Туя сотгандан 3 танга олинган бўлса, от ва қорамол эгасидан 2 тангадан, қўй ва эчкилардан ярим тангадан бозор муанати ундирилган⁷. Бироқ, чорва моллари учун закот берилиб, эгалари қўлларида фатак бўлган тақдирда чорванинг иккимарота базакотланишини олиш мақсадида тўлов анчагина пасайтирилган. Божбонлар бозор пули учун ҳар туядан 1 танга, ҳар қўйга 1 шоҳидан олган. Мол ва қўйлари сотиб бўлгандан сўнг мол эгасидан фатакни божбонлар олиб қолишлари лозим бўлган. Бу қоида фатакни олган кундан 6 ой муддатгача хонликнинг барча бозорларида ёки саҳроларда сотилган маҳсулотлар учун амал қилган, 6 ой муддатидан ўткан тақдирда чорва молларидан аввалги тартибда солиқ ундирилган. Закоти бозорнода чорва билан боғлиқ яна бир ҳолат Россия фуқароларининг Амударё музофотидан олиб келиб, хонлик бозорларида ўз чорвасини сотганлиги учун бозор божбонлари молни олган одамдан от ва қорамолга 2 тангадан, туядан 3 танга, қўйга ярим тангадан закот олинсин деб белгиланган. Агар қассоблар рус фуқароларидан мол олиб сўйиб сотсалар, мол эгасини кўрсатмаса, ёки мол закотланган бўлмаса, закот пули қассобдан ундирилган. Бозор солиқларида яна бир ҳолат божбонлар мол эгасидан қўй учун семиз ёки боқма ёки жонли қўзи баҳонаси билан ортиқча пул талаб қилмаслик тартиби жорий қилинган⁸.

Хива бозорларида ҳайвон териси сотувчи расталар мавжуд бўлиб, олиб сотарлар бозорларга сотувга олиб чиқилган терининг ҳар ўн донасидан 1 шоҳи солиқ олинган.

Иккинчи тур бозор солиқлари устачилик қилган шахсларга тегишли бўлиб, катта дўконлардан бир йилга 3 тилло, яъни 5 манот 40 тийин, қичик дўконлар ва устахоналардан 2 тилло, яъни 3 манот 60 тийин олинган⁹. Аммо бу миқдор ўзгарувчан бўлиб, ҳунарманднинг даромади (хизматининг

⁷ Ичан Қалъа музей кўрикхонаси архиви № 32/74 рақамли ҳужжат

⁸ Ичан Қалъа музей кўрикхонаси архиви № 32/74 рақамли ҳужжат

⁹ Ичан Қалъа музей кўрикхонаси архиви № 32/74 рақамли ҳужжат

талабгирлиги) дўконнинг ихтисослигига кўра, унинг миқдори белгиланган. Хива шаҳри бозорида 22 хил косиб дўконлари мавжуд бўлиб, ҳунармандлар саройларда, бозорда, чорсуда ёки уйларида очилган дўкон учун бир йилга ҳар бир дўконидан белгиланган солиқ тўлашган. Шунингдек, дўконда неча киши фаолият юритишидан қатъий назар, солиқ миқдори ўзгармаган.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР.

Маълумки, Хива хонлиги шаҳарларида бозорлар ҳафтасига бир ёки икки кун ўтказилган. Савдогарлар шу кунларда бозорга чиқиб, тижорат ишлари билан шуғулланган. Қолган кунлари доимий фаолият юритадиган карвонсаройларда ва уйларида очилган дўконлар савдо қилишган. Шу билан бирга, кўчманчи чорвадорлар яшаш манзиллари яқинларида ҳафтада бир-икки маротаба саҳроларда бозор ташкил этилган. Савдогар хонликнинг исталган кунда асосий бозорларда, шахсий дўконда ва саҳро ёки ёф бўйларида буюмларини сотишидан қатъий назар бир маротаба солиқ ундирилган¹⁰.

Кемада келган юкдан бож олишни ман этилган. Солиқлар хонлик шаҳарларида юк ортилган шаҳар божбони ёки сотув учун олиб келинган шаҳар бозорда божбон томонидан олинган. Агар Амударё бўлимида яшовчи рус фуқаролари кема орқали ўз маҳсулотларини Хивага олиб келиб сотмоқчи бўлсалар ўз божбонларидан руҳсат олиб келишлари ва руҳсатнома ва папортларини хонлик божбонларига кўрсатишлари керак бўлган. Тегишли ҳужжатга эга бўлмаган тақдирда давлат тўлови ундирилган. Хива фуқаролари қозоқли ва Чимбойга кема билан турли молларини олиб сотсалар, ҳар ботмонидан 1 фул беришлари талаб этилган¹¹.

Ислохотлар дастурида Хива хонлигида бозорларда устачилик қилганлиги учун закот ва тағижойи олиш тартиби сақлаб қолинган. Усталардан олинадиган солиқ ҳунармандчилик турининг машаққати, харидорлиги, талабчанлиги каби омиллар асосида белгиланган. Мисол учун

¹⁰ Ичан Қалъа музей кўриқхонаси архиви № 32/74 рақамли ҳужжат

¹¹ Ичан Қалъа музей кўриқхонаси архиви № 36/88 рақамли ҳужжат

заргарлик дўконларидан йилига 3 тилло, темирчи, пичокчи, эгарчи, тунукачи усталар дўконидан 2 тилло, кулфгар, сандиқ ясовчи усталар 1 тиллодан солиқ олинган¹².

Хива бозорларига сотилган тамаки маҳсулоти асосан, Бухоро амирлиги ва Афғонистон ҳудудидан олиб келинган. Хивада тамаки маҳсулотлари инсон саломатлиги учун зарарли деб ҳисобланиб, у оғунинг бир тури деб эълон қилинади ва қўшни ҳудудлардан кираётган тамаки учун юқори бож белгиланади. Давлат бозорлари сотилаётган ҳар қандай турдаги тамаки учун ҳам сотувчидан, ҳам харидордан тўлов олинган¹³.

Шунингдек, хонлик бозорларига маълум тур маҳсулотни олиб кириш ва савдо қилиш ҳуқуқи учун тўловни ҳам амалга ошириши талаб этилган. Бу “патак пули” деб номланиб, савдогар айланма маблағининг 2% и миқдорини ташкил этган¹⁴.

ХУЛОСА.

Хулоса қилиб айтганда, Хива хонлиги бозорларида турли хил солиқ, тўлов ва йиғимлар жорий этилган. Улардан айримлари тижорат ёки ҳунармандчилик билан шуғулланувчи шахслардан олинган даромад солиғи хусусиятини касб этади. Тарозу пули ва даллол ҳақи сингари йиғимлар давлат хизматидан фойдаланилганлик учун тўлов бўлган. Ислонхўжа ислохотлар дастури бошқа соҳалар сингари бозор тўловларини ҳам тартибга солинди. Айрим тўлов миқдорлари камайтирилди, маҳсулотнинг икки маротаба закотланмаслиги учун патталардан кенг фойдаланилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. ЎзР МА И. 125-фонд, 2-рўйхат, 422- йиғма жилд, 1-5-варақлар.
2. Ичан Қалъа музей қўриқхонаси архиви № 32/74 рақамли ҳужжат

¹² Ичан Қалъа музей қўриқхонаси архиви № 32/74 рақамли ҳужжат

¹³ Ичан Қалъа музей қўриқхонаси архиви № 36/26 рақамли ҳужжат

¹⁴ Кун А.Заметки о податях в Хивинском ханстве // Туркестанские ведомости. №32, 1873. –С.126

3. Ичан Қалъа музей кўрикхонаси архиви № 36/26 рақамли ҳужжат
4. Ичан Қалъа музей кўрикхонаси архиви № 36/88 рақамли ҳужжат
5. Кун А. Заметки о подьятах в Хивинском ханстве // Туркестанские ведомости– 1873. №32;– С.125
6. Содиков А. Россия и Хива во II половине и XIX в начале XX в дис.на с.у.с.док.ис.наук. – Москва, 1965. – С.305
7. Тўраева С. XVIII аср иккинчи ярми ва XIX аср 70-йилларида Хива хонлиги ҳунармандчилиги тарихи. Тарих фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2012. –Б.146
8. Ниязматов М. Поиск консенсуса. Российско-хивинские геополитические отношения в XVI – начале XX в. –СПб., 2010. – 159 с.